

*Б.М. Грек,
кандидат юридичних наук, доцент,
суддя Вищого господарського суду України*

Господарсько-правова відповідальність учасників господарських відносин: загально-правовий аспект

Ключові слова: *господарсько-правова відповідальність, підстави господарсько-правової відповідальності, господарсько-правові санкції, відшкодування збитків, неустойка.*

Становлення України як правової держави обумовило реформування правової системи, вдосконалення законодавства, що регулює відносини в усіх сферах суспільного життя. Активно розробляються нові теоретичні положення, правові категорії, інститути. Проте, незважаючи на досягнення національної юридичної науки, коло питань вивчено ще недостатньо. Це, зокрема стосується питання відповідальності суб'єктів господарювання [19, 6].

Однією із основних засад господарських відносин є належне виконання господарюючими суб'єктами зобов'язань відповідно до умов договору та чинного законодавства. Відповідно до ст. 216 Господарського кодексу України (далі ГК України), учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до порушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених законодавством [7, 265–266].

Метою даної статті є визначення основних засад господарсько-правової відповідальності, як комплексного правового інституту, який має свій особливий предмет регулювання, підстав та меж, на яких вона ґрунтується, визначення основних завдань, функцій, та особливостей відповідальності, дослідження основних

критеріїв, за якими можна класифікувати господарсько-правову відповідальність та її основні елементи (умови відповідальності), визначення основних видів господарських санкцій, як міри відповідальності, їх характеристик, думки науковців по відношенню до правової природи цих санкцій та порядок їх застосування.

Відповідальність у господарському праві – це комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет регулювання – правопорушення у сфері господарювання (господарські правопорушення).

Господарське правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність учасника господарських відносин, яка не відповідає вимогам норм господарського права, не узгоджується з юридичними обов'язками зазначеного учасника, порушує суб'єктивні права іншого учасника господарських відносин або третіх осіб. Як встановлено ст. 610 ЦК, порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

Господарські правопорушення можна класифікувати за видами і систематизувати в окремі групи за певними критеріями. Так, залежно від юридичної підстави розрізняють договірні та позадоговірні правопорушення. В свою чергу, договірні правопорушення поділяються на:

- правопорушення на стадії виникнення зобов'язань: порушення порядку, змісту та строків укладання договорів (статті 179, 180 ГК); процедури врегулювання розбіжностей, що виникають при їх укладанні (ст. 181 ГК); вчинення зобов'язання з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства (ст. 207 ГК);
- порушення строків виконання договірних та інших господарських зобов'язань щодо поставки продукції та товарів (найпоширеніші в господарській практиці), перевезення вантажів, виконання робіт тощо. Прострочення виконання зобов'язання загалом тягне за собою обов'язок зобов'язаного суб'єкта відшкодувати завдані простроченням збитки (статті 220, 221, 224 ГК) сплату боржником визначеної законом чи договором неустойки, штрафу, пені (статті 230, 231 ГК), застосування оперативного-господарських санкцій (ст. 236 ГК);
- порушення господарських зобов'язань щодо якості поставленої продукції (товарів), виконаних робіт, наданих послуг (правові наслідки таких порушень встановлені, зокрема статтями 224, 231, 268 ГК);
- порушення державної дисципліни цін, пов'язані з виконанням договорів. Закон України від 3 грудня 1990 р. “Про ціни і ціноутворення” встановлює, що у разі порушення підприємством ціни (при реалізації за договором продукції) надлишково одержана сума підлягає вилученню в доход відповідного бюджету;
- порушення у сфері кредитних та рахункових відносин, пов'язані з виконанням господарських договорів (як правило, це порушення виконання грошових зобов'язань, штрафні санкції за які встановлюються відповідно до ч. 6 ст. 231 ГК);
- порушення господарських зобов'язань щодо перевезень вантажів: зобов'язань з планів перевезень

(неподача перевізних засобів, неперед'явлення вантажів до перевезення); простій транспортних засобів під навантаженням і розвантаженням понад встановлені терміни; втрата, нестача, пошкодження вантажу; прострочення доставки вантажу тощо. Відповідальність за ці правопорушення встановлена, крім статей 313 і 314 ГК, також відповідними транспортними статутами, кодексами та іншими нормативно-правовими актами.

Предметом господарсько-правової відповідальності є також позадоговірні правопорушення:

- порушення законодавства про захист економічної конкуренції (антиконкурентні узгоджені дії; зловживання монополією (домінуючим) становищем; антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю), відповідальність за які встановлена нормами Глави 28 ГК, а також нормативно-правовими актами антимонопольно-конкурентного законодавства;
- порушення прав власника, як поєднаних, так і не поєднаних з позбавленням прав володіння тощо.

Господарсько-правовій відповідальності властиві особливі ознаки.

З точки зору форми ця відповідальність є юридичною, тобто являє собою дію (вплив) кредитора (потерпілого) на правопорушника безпосередньо або за допомогою суду. Юридична природа такої відповідальності полягає у негативній оцінці поведінки правопорушника з боку держави і в прямій вимозі або санкції закону застосувати до нього заходи майнового впливу у вигляді відшкодування збитків, сплати неустойки, штрафу, пені або створити інші несприятливі для правопорушника правові наслідки. Загальним принципом цієї відповідальності є державна забезпеченість застосування передбачених договором чи законом майнових та інших господарських

санкцій. Держава гарантує застосування їх завдяки системі спеціальних і загальних правозахисних державних органів, функцією яких є саме застосування господарських санкцій.

За змістом господарсько-правова відповідальність загалом є матеріальною і застосовується у формі певної системи майнових (економічних) санкцій, передбачених або дозволених нормами господарського законодавства. Суб'єкти господарювання (як господарські організації, так і громадяни-підприємці) в якості відповідальності можуть нести лише матеріальні витрати (примусові виплати, недержання належних сум, зменшення майна внаслідок відшкодування збитків тощо). Господарське законодавство закріплює принцип повної майнової відповідальності суб'єктів господарювання аж до оголошення банкрутом (ч. 4 ст. 205 ГК). Таким чином, згідно із законодавством, найвищою економічною санкцією згідно можна вважати процесуальне (судове) оголошення суб'єкта-боржника банкрутом [21, 277–280].

Формування і подальший розвиток господарсько-правової відповідальності пов'язані з господарською діяльністю. Розвиток цього елементу правової системи – об'єктивна умова, яка завжди притаманна господарському механізму цивілізованого суспільства. Відносини такої відповідальності формуються на правових господарських відносинах, в той же час конкретні її види взаємодіють з іншими елементами надбудови і становлять зміст механізму застосування господарських санкцій.

Регламентований підхід держави до створення підприємств, ліцензування їх діяльності, банкрутства суб'єктів господарювання, приватизації державного і комунального майна створює основу для формування і функціонування господарської відповідальності. Становлення правового механізму такої відповідальності у сфері господарювання за умов перехідної економіки передбачає практичне, а не декларативне розв'язання таких *завдань*:

1) актуалізувати і конкретизувати як загальні й методологічні, так і методичні

підходи та принципи наукового аналізу об'єктивного характеру господарської відповідальності;

2) дослідити взаємозв'язок і взаємозумовленість господарської відповідальності з господарськими та адміністративними інтересами;

3) розкрити сутність, зміст, структуру, види, форми та функції господарської відповідальності з урахуванням різноманітності форм власності і господарювання;

4) теоретично і методологічно обґрунтувати основні напрями та практичні рекомендації щодо формування і посилення дії правового механізму господарської відповідальності в різних сферах господарювання;

5) теоретично аргументувати необхідність формування розроблення підсистем, що забезпечують “працездатність” господарського механізму.

Теоретичні та практичні дослідження закономірностей розвитку господарської відповідальності в системі господарських відносин врешті-решт служать інтересам підвищення економічної ефективності суспільного виробництва і його конкурентоспроможності, більш повного задоволення потреб і інтересів суспільства [20, 9–10].

Метою застосування господарсько-правової відповідальності є захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави і забезпечення правопорядку в сфері господарювання [7, 266].

Господарсько-правова відповідальність базується на засадах, закріплених в ч. 3 ст. 216 ГК України:

- потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань в натурі;

- у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції [2].

Господарсько-правова відповідальність настає як відповідальність за порушення, невиконання та неналежне виконання обов'язкових правил поведінки всіма учасниками господарського процесу. А господарські санкції є мірою господарської відповідальності. Ці санкції відображають і регламентують особливий різновид відносин між державою і суб'єктами господарювання, між учасниками господарського процесу [20, 9–11].

Особливість господарських санкцій полягає у тому, що вони:

- являють собою спосіб впливу держави або сторони за договором щодо регулювання економічних відносин у державі;
- являють собою засіб примусу держави або сторони за договором і застосовуються на основі закону, договору, рішення суду (хоча іноді передбачені законом стягнення виконуються боржником добровільно);
- передбачають додаткові витрати матеріальних коштів господарюючого суб'єкта, який порушив господарські зобов'язання;
- застосовуються невідворотно лише у тому випадку, коли державний орган зобов'язаний застосувати відповідальність і немає права від цього відмовитись, чого не можна сказати про оперативно-господарські санкції за договором [19, 7].

Відповідно до ст. 218 ГК України, підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання, під яким розуміється порушення учасником господарських відносин норм діючого законодавства, що регулює господарські відносини, або порушення умов договору при виконанні взятих на себе зобов'язань.

П. 2 цієї статті встановлено, що учасник господарських відносин відповідає

за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі, якщо інше не передбачене законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

Однією з необхідних умов здійснення господарської діяльності є деліктоздатність учасника господарських відносин, тобто здатність самостійно відповідати за зобов'язаннями наявним у суб'єкта майном. Так, ст. 219 ГК України передбачає, що за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачене законодавством. Ч. 2 цієї статті розмежує відповідальність суб'єкта господарювання та його засновників. У більшості випадків засновники суб'єктів господарювання несуть відповідальність за боргами створеної ними юридичної особи, обмежену їх внеском до статутного фонду. Відповідальність засновників усім належним їм майном законодавчо передбачена для таких видів господарських товариств як повні та командитні. Підвищена відповідальність засновників може бути передбачена також за їх згодою установчими документами суб'єкта господарювання.

Отже, господарсько-правова відповідальність – це економічні за змістом і

юридичні за формою методи впливу на економічні інтереси суб'єкта господарювання правопорушника.

Виділяють такі основні ознаки господарсько-правової відповідальності: [7, 266–267]

- вона є реакцією на протиправну поведінку суб'єкта господарювання, яка може виражатися у конкретному факті або в тому, що визнається законом чи договором негативним;
- полягає у зменшенні благ суб'єкта господарювання, однак спрямована не на саму особу суб'єкта господарювання, а на його майнову базу та організацію діяльності (безпосередньо чи в кінцевому рахунку);
- передбачається юридично – в законі або договорі;
- забезпечується державним примусом, який проявляється по-різному [19, 7];
- суб'єктами відповідальності є як суб'єкти господарювання і їх структурні підрозділи, так і учасники господарських відносин, в тому числі господарські міністерства та їх органи, що здійснюють контроль за дотриманням правил здійснення господарської діяльності;
- застосовується як за принципом вини (відшкодування збитків, сплата неустойки), так і незалежно від вини (господарсько-адміністративний штраф, оперативно-господарські санкції).

Статтею 217 ГК України визначено господарські санкції за порушення у сфері господарювання. Господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та / або правові наслідки.

Господарсько-правові санкції класифікуються:

- За критерієм змісту впливу на: *грошові* (сплата неустойки, відшкодування збитків) та *натуральні* (заміна продукції неналежної якості на продукцію належної якості).

- За критерієм безпосередньої спрямованості на: *майнові* (сплата неустойки, відшкодування збитків, господарсько-адміністративний штраф) та *організаційні* (господарсько-організаційні, оперативно-господарські санкції).

- Залежно від порушення відносин:

- * санкції, що застосовуються в договірних відносинах (відшкодування збитків, штрафні санкції тощо);

- * санкції, що застосовуються в позадоговірних відносинах (адміністративно-господарські санкції).

- Залежно від інституту господарського законодавства, норми якого передбачають застосування господарсько-правової відповідальності:

- * відповідальність за порушення антимонопольного законодавства;

- * відповідальність за порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності;

- * відповідальність за порушення законодавства у сфері інвестиційної діяльності;

- * відповідальність за порушення законодавства в сфері будівництва тощо [7, 267–269].

Господарсько-правова відповідальність відрізняється від інших видів відповідальності тим, що поєднує елементи майнового та примусового (організаційного) характеру, тобто застосування таких заходів примусу, що призводять до виконання певних дій, які порушник повинен здійснити. Такий примус заснований на принципі реального виконання господарських зобов'язань і полягає в тому, що порушник виконує покладені на нього зобов'язання в натурі, навіть якщо він сплатив штраф за виконання або неналежне виконання покладених на нього зобов'язань.

Наявність у Господарському кодексі України господарсько-правової відповідальності є підставою стверджувати, що існує певний механізм її застосування. Правовий механізм господарської відповідальності можна представити як певну (структурну, функціональну) систему зв'язків і відносин,

що покликані забезпечити відповідальність за порушення правил господарювання.

Функції господарсько-правової відповідальності – це напрями впливу на суб'єктів господарювання, результат застосування певних санкцій господарсько-правової відповідальності.

Господарсько-правова відповідальність повинна виконувати ряд основних функцій, зокрема, **компенсаційно-відновлювальна функція** полягає у відновленні порушеного правопорядку й усуненні наслідків неправомірної поведінки суб'єкта господарювання. Завдяки застосуванню санкцій неправомірна діяльність припиняється, деформовані відносини нормалізуються, спричинена шкода компенсується, обов'язки виконуються, порушені права відновлюються, нездійснені платежі спрямовуються за призначенням, неправомірно отримані доходи вилучаються.

Стимулююча функція полягає в застосуванні до правопорушника адміністративних чи майнових санкцій, передбачає спонукання (негативне стимулювання) його до припинення протиправних дій чи бездіяльності та до реального виконання зобов'язань. Це стимулювання є негативним у тому розумінні, що суб'єкт господарювання, який вчинив господарське правопорушення, несе певні майнові витрати чи вимушений вчиняти певні адміністративні заходи внаслідок застосування до нього господарських санкцій. Господарсько-правова відповідальність має на меті насамперед задовольнити господарські чи адміністративні інтереси держави і суспільства шляхом стимулювання порушника встановленими державою або договором правилами господарювання, що стимулюють до правомірних дій.

Попереджувальна функція проявляється в тому, що не лише застосування господарських санкцій, а й сама загроза їх застосування примушує суб'єкта господарювання діяти правомірно, аби уникнути негативних наслідків

Контрольно-інформаційна функція полягає у виявленні спеціально уповноваженими державними органами порушень, що

допущені суб'єктами господарювання. Звітні дані про адміністративно-господарські санкції являють собою інформаційну базу для оцінки стану господарювання суб'єктів господарської діяльності, а також ефективності цього виду санкцій і у виробленні відповідних адміністративних рішень.

Сигналізаційна функція проявляється в тому, що застосування до суб'єктів господарювання господарсько-правової відповідальності є сигналом про необхідність поліпшення діяльності та уникнення в майбутньому втрат від застосування таких санкцій.

Регулююча (адміністративна) функція – це кінцева функція господарсько-правової відповідальності. Через застосування такої відповідальності до суб'єктів господарювання здійснюється вплив з боку державних органів на порушників існуючого порядку господарської діяльності. Поведінка господарюючих суб'єктів залежить від загрози застосування і виконання санкцій. Крім того, розпорядження своїми правами і виконання обов'язків суб'єктами господарювання в майбутньому залежить від застосування і виконання щодо них господарських санкцій у минулому [20, 11–13].

Господарсько-правова відповідальність настає лише за наявності відповідних підстав [7, 270]. Підстави господарсько-правової відповідальності – це проблема, яка займає одне з провідних місць в юридичній (правовій) теорії відповідальності. Її значення визначається передусім безпосереднім зв'язком відповідальності учасників господарських правовідносин як центрального правового інституту з державним їх осудженням і примусом. Суворе збереження вказаних в законі підстав господарчої відповідальності є показником законності в державі і гарантією забезпечення прав і законних інтересів суб'єктів права. І тому виключення із закону положення про те, що особа терпить відповідальність за відсутності закріплених в законодавстві підстав відповідальності – це одне із проявів принципу рівності всіх перед законом. Якщо для різних суб'єктів

права в законі закріплюються різні або неоднакові підстави відповідальності, або при одній і тій же підставі одні суб'єкти звільнюються від відповідальності, а інші до неї притягаються, то це свідчить про відсутність демократії в суспільстві і порушення справедливості та рівноправності учасників суспільних відносин [9, 164].

Як і будь-яка інша юридична відповідальність, господарсько-правова відповідальність ґрунтується на певних правових підставах. Це, по-перше, нормативні підстави, тобто сукупність норм права про відповідальність учасників господарських відносин. Другою правовою підставою є господарська правосуб'єктність правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора). Сторонами правовідносин щодо застосування відповідальності цього виду можуть бути суб'єкти господарювання, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також інші учасники господарських відносин (ч. 1 ст. 2; ч. 1 ст. 216 ГК). Третя підстава називається юридико-фактичною. Вона встановлена ч. 1 ст. 218 ГК, згідно з якою підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарювання. Це можуть бути протиправні дії або бездіяльність особи–господарського правопорушника, що порушують права і законні інтереси потерпілої особи (кредитора) чи заважають їх реалізації.

Умовами господарсько-правової відповідальності є наявність:

- **факту господарського правопорушення**, тобто порушення норми закону, умов договору, державного контракту тощо, внаслідок чого завдаються збитки або інша шкода майновим правам та інтересам потерпілого (кредитора). Господарське правопорушення є наслідком протиправної поведінки суб'єкта господарювання. Така умова визначається у господарському праві в широкому ро-

зумінні. Це може бути як дія, так і бездіяльність, що порушують правову норму, планове завдання, умови договору тощо;

- **збитків**, завданих порушенням господарського зобов'язання або установлених вимог щодо здійснення господарської діяльності;
- **причинного зв'язку** між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками. Йдеться про так званий причинно-необхідний зв'язок, коли протиправна дія чи бездіяльність є об'єктивною причиною такого наслідку, як збитки або інша шкода, завдані потерпілому (кредиторові). Цей зв'язок необхідно доводити відповідними доказами;
- **вини** правопорушника–учасника господарських відносин. Це негативне суб'єктивне ставлення правопорушника до прав і законних інтересів потерпілого. При цьому слід мати на увазі застереження закону, згідно з яким учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що вжив усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на

ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів (ч. 2 ст. 218 ГК).

Сукупність (склад) чотирьох названих умов утворює юридично-фактичні підстави господарсько-правової відповідальності [21, 281–283].

Юридичні підстави – це той правовий документ, що характеризує поведінку суб'єкта господарювання як протиправну і передбачає форму і розмір відповідальності за таку поведінку. Такими підставами у господарському праві є закон і договір.

Фактичні підстави – це ті життєві ситуації, що характеризуються законом або договором як неправомірні. Такі ситуації іменуються складом господарського правопорушення.

Для застосування майнової відповідальності у вигляді відшкодування збитків необхідна наявність усіх чотирьох умов, тоді як для застосування неустойки (штрафу, пені), оперативного-господарських та адміністративно-господарських санкцій досить лише одного з них: факту господарського правопорушення [21, 280].

Розглянемо поелементно загальний склад господарського правопорушення. Першим елементом є **протиправність поведінки** боржника.

Суперечка в науці ведеться з приводу визначення поняття господарської протиправності. Так, Г.Ф. Шершеневич називає протиправну поведінку недозволеним діянням тобто діянням, забороненим законом. Тому всяке діяння, яке є здійсненням права, що не виходить за межі, окреслені законом, на його погляд, не створює складу правопорушення яким, би воно не було для інших осіб [18, 392]. О.С. Юффе визначає протиправну поведінку як таку, що заборонена нормативним актом [8, 109]. На такому визначенні протиправності сходяться практично всі цивілісти, але існує й інша точка зору. Деякі автори вважають, що саме заподіяння шкоди, з точки зору цивільного права, є протиправним, оскільки цивільна протиправність знаходить свій сенс в самій шкідливості дії.

Очевидно, що дана точка зору не є правильною, тому що не саме заподіяння шкоди є протиправним. Шкода, заподіяна діянням, яке саме по собі не порушує встановлених правил поведінки, не підлягає відшкодуванню. “Для виникнення відповідальності потрібно ще і дійсна протиправність, порушення норми права” [12, 53], як правильно зазначає В.А. Рахмилович.

Протиправна поведінка може виражатися і в бездіяльності. З юридичної точки зору бездіяльність – це не здійснення конкретних дій, які зобов'язаний був виконати відповідний суб'єкт правовідносин.

І.А. Покровський зауважує: “бездіяльність буде правопорушенням тільки тоді, коли існував для особи їй відомий, позитивним законом встановлений обов'язок діяти. За межами цих, зазначених у законі випадків, обов'язку діяти не існує” [11, 283]. Сам же обов'язок діяти впливає лише з договору, службового становища особи або із закону.

У наш час під поняттям протиправності розуміють наступне: протиправною визнається така поведінка, яка порушує приписи закону, іншого нормативного акту або виявляється у невиконанні або неналежному виконанні договірної зобов'язання. При цивільно-правовій відповідальності протиправність при порушенні нормативного акту означає порушення диспозиції норми права.

Порушення зобов'язання може виражатися у різний спосіб, що є різним, наприклад, для кожного з договорів, – не передання речі, поставлення товару неналежної якості, прострочення строків виконання зобов'язання тощо. Протиправність може полягати і в порушенні особистого права і т.п.

Другою умовою відповідальності є наявність шкоди. Шкоду, виражену у грошовому виразі, називають збитками.

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено в меншому або більшому обсязі. Так, договір може передбачати різні умови відповідальності, в тому числі в кратному розмірі або у відсотках до суми договору.

Третьою умовою відповідальності є причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням та шкодою." При вирішенні спорів про відшкодування шкоди необхідно виходити з того, що шкода підлягає відшкодуванню за умови безпосереднього причинного зв'язку між неправомірними діями особи, яка заподіяла шкоду і самою шкодою [5].

Причина – це явище, яке викликає, обумовлює виникнення іншого явища [14]. Причинний зв'язок – об'єктивно існуючий зв'язок між поведінкою боржника (порушника) і наслідком, що настав. У тих випадках, коли наслідок, що настав, є проявом незаконного, незакономірного збігу певних обставин, серед яких поведінка боржника (порушника) не є істотною, причинний зв'язок відсутній. Мається на увазі, що протиправна дія або бездіяльність повинна бути причиною, а шкода, що виникла у потерпілої особи, – наслідком протиправної поведінки заподіювача. Порушення має бути причиною шкоди, а шкода має бути наслідком порушення. Причинний зв'язок – це категорія філософська, однак в юриспруденції вона має бути виражена цілком конкретно. В більшості випадків не виникає складнощів при виявленні причинного зв'язку. Якщо такі труднощі виникають, то вони викликані тим, що настання збитків було обумовлено відразу декількома обставинами.

Останнім елементом складу правопорушення є вина. **Вина** (в праві) – психічне ставлення особи до свого протиправного діяння (дії або бездіяльності) та до його наслідків. Означає усвідомлення (розуміння) особою неприпустимості (протиправності) своєї поведінки та пов'язаних з нею результатами. Вина – необхідна умова юридичної відповідальності. У відповідних галузях права передбачені форми вини та їх вплив на міру відповідальності. Вина є суб'єктивною умовою відповідальності, тобто на відміну від інших елементів складу правопорушення цей елемент відображає внутрішню сторону, особисте ставлення самого заподіювача до свого діяння та його наслідків. В цивільному праві поділ вини на

форми не має такого великого значення як у кримінальному. В кримінальному праві форма вини має бути виявлена при вчиненні кожного злочину [15, 26–28].

Стаття 219 ГК встановлює межі господарсько-правової відповідальності, а також випадки, у яких розмір відповідальності учасника господарських відносин може бути зменшено або такий суб'єкт може бути звільнений від відповідальності.

За загальним правилом (ч. 1 ст. 219 ГК) за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено ГК та іншими законами.

Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта. Наприклад, учасники товариства з додатковою відповідальністю у разі недостатності майна товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаковому кратному розмірі відповідно до вкладу кожного з учасників (ч. 4 ст. 80 ГК); учасники повного товариства несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (ч. 5 ст. 80 ГК); таку ж відповідальність несуть і повні учасники командитного товариства (ч. 6 ст. 80 ГК). Інший приклад: об'єднання підприємств не відповідає за зобов'язаннями його учасників, а підприємства-учасники не відповідають за зобов'язаннями об'єднання, якщо інше не передбачено установчим договором або статутом об'єднання (ч. 4 ст. 123 ГК).

Згідно з ч. 3 ст. 219 ГК суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності, якщо правопорушенню сприяли неправо-

мірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання.

Частина 4 ст. 219 ГК встановлено, що сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Очевидно, що тут йдеться про обставини непереборної сили (форс-мажорні обставини).

Крім того, відповідно до ст. 617 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку. Проте згідно з ЦК не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів [3].

Статті 220 і 221 ГК передбачають окремі випадки відповідальності боржника і кредитора за неналежне виконання зобов'язань (у вигляді відшкодування збитків), що полягає в порушенні строку виконання, та інші правові наслідки такого прострочення (відмова кредитора від прийняття виконання, що втратило для нього інтерес; відстрочення виконання на строк прострочення кредитора) [21, 277–284].

У сфері господарювання за критерієм способу впливу і механізму реалізації розрізняють такі форми господарсько-правової відповідальності:

відшкодування збитків; сплата неустойки; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції; адміністративно-господарські санкції.

Відшкодування збитків як вид господарсько-правової відповідальності різнобічно врегульовано законом [21, 279] та має на меті поновлення порушеної матеріальної сфери потерпілого від господарського правопорушення [7, 270–272].

По-перше, визначено юридичні підстави застосування цього виду відповідаль-

ності: “Учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено” (ч. 1 ст. 224 ГК).

По-друге, визначено види втрат управленої сторони, які визначаються як збитки. Це: а) витрати, зроблені управленою стороною; б) втрата або пошкодження її майна; в) не одержані нею доходи, які управлена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною (ч. 2 ст. 224 ГК).

Згідно з ч. 1 ст. 225 ГК до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються [21, 280]:

- вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;
- додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;
- неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною;
- матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

По-третє, встановлено певні вимоги щодо визначення розміру збитків: при визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, що існували за місцем виконання зобов'язання на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка зазнала збитків, а у разі якщо вимогу не задоволено у добровільному порядку, – на день подання до суду відповідного позову про стягнення збитків.

Виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни на день винесення рішення суду.

Як правило, збитки не є майновою санкцією заздальгідь визначеного розміру. Саме в цьому полягає універсальність їхнього застосування. Проте труднощі в обрахуванні розміру збитків зумовлюють складність застосування зазначеної санкції. Ось чому сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздальгідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами. В той же час не допускається погодження між сторонами зобов'язання щодо обмеження їх відповідальності, якщо розмір відповідальності для певного виду зобов'язань визначений законом (ч. 5 ст. 225 ГК).

Кабінетом Міністрів України можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання.

Умови і порядок відшкодування збитків встановлені ст. 226 ГК, відповідно до якої учасник господарських відносин, який вчинив господарське правопорушення, зобов'язаний вжити необхідних заходів щодо запобігання збиткам у господарській сфері інших учасників господарських відносин або щодо зменшення їх розміру, а у разі якщо збитків завдано іншим суб'єктам, – зобов'язаний відшкодувати на вимогу цих суб'єктів збитки у добровільному порядку в повному обсязі, якщо законом або договором сторін не передбачено відшкодування збитків в іншому обсязі [21, 273].

Так, наприклад Верховний Суд України своєю постановою від 30 травня 2006 року № 42/266-6/492 конкретизує, що у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема, у вигляді відшкодування збитків. Суд зазначає, що для застосування такої міри відповідальності, як стягнення збитків, потрібна наявність усіх елементів складу господарського правопорушення:

протиправна поведінка; збитки; причинний зв'язок між протиправною поведінкою боржника та збитками; вина.

Відшкодування збитків застосовується як майнова санкція, виходячи з аналізу відповідних статей ГК та інших нормативно-правових актів:

- у відносинах купівлі-продажу між суб'єктами господарювання;
- у відносинах комерційного посередництва (агентської діяльності);
- за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором підряду на капітальне будівництво винна сторона сплачує штрафні санкції, а також відшкодовує другій стороні збитки (зроблені другою стороною витрати, втрату або пошкодження її майна, неoderжані доходи) в сумі, не покритій штрафними санкціями, якщо інший порядок не встановлено законом.

Чинним господарським законодавством передбачаються й інші випадки відшкодування збитків суб'єктами господарювання [21, 273].

Крім відшкодування збитків у договорі може також зазначатися **неустойка, що виражається пенею або штрафом**. Пеня встановлюється у процентному відношенні до суми порушеного зобов'язання і стягується за кожний день або за інший період [7, 270–272].

Відповідно до ст. 230 ГК України штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання [15, 26].

Законом України “Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань” від 22 листопада 1996 р. (ст. 3) встановлено, що розмір пені, встановленої в договорі, обчислюється від суми простроченого платежу, та не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла

в період, за який сплачується пеня. При застосуванні цього Закону використовуються різні методики розрахунку пені, проте порядок цього розрахунку, передбачений у вищезазначеному Законі, не дуже зручний, оскільки облікова ставка змінюється досить часто, за чим слід ретельно слідкувати, і тому, при визначенні розміру пені з урахуванням вимог цього Закону виникають певні труднощі для договорів поставки, але сторони можуть передбачити тверді збитки і в інших видах договорів. Так, п. 5 ст. 225 ГК встановлено, що сторони господарського зобов'язання мають право за взаємною згодою заздалегідь визначити погоджений розмір збитків, що підлягають відшкодуванню, у твердій сумі або у вигляді відсоткових ставок залежно від обсягу невиконання зобов'язання чи строків порушення зобов'язання сторонами [7, 272].

Неустойка є різновидом штрафної економічної санкції, розмір якої визначається законом або договором у процентному відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання [13, 427].

Існує чотири види неустойки:

- **залікова** неустойка, при якій збитки відшкодовуються в частині, не покритій неустойкою. Застосовується цей вид неустойки в тих випадках, коли ані договір, ані закон нічого не говорить про характер неустойки;
- **штрафна** неустойка передбачає можливість стягнення збитків у повній сумі понад неустойку;
- **виключна** неустойка передбачає стягнення тільки неустойки;
- **альтернативна** неустойка, коли за вибором кредитора можуть бути стягнуті або неустойка, або збитки.

Стягнення штрафних санкцій. Розмір штрафних санкцій визначається в твердій сумі або у відсотках до вартості продукції, робіт, послуг і передбачається переважно договором. Водночас, спеціальним законодавством, що регулює окремі види господарських зобов'язань, можуть в імперативному порядку встанов-

люватися розміри штрафних санкцій за певні правопорушення. Так, наприклад, транспортними статутами і кодексами передбачені розміри штрафних санкцій за прострочення доставки вантажів, які не можуть бути змінені за згодою сторін. Штраф, на відміну від пені, нараховується та стягується одноразово.

Оперативно-господарські санкції виконують запобіжну функцію і мають на меті припинення порушення виконання господарських зобов'язань та недопущення або мінімізацію їх негативних наслідків. Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання. У господарських договорах сторони, відповідно до ст. 236 ГК, можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

- одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною;
- відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконане належним чином або достроково виконане боржником без згоди другої сторони;
- відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;
- відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в одно сторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію тощо);
- встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати

продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

- відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції.

Підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання.

Якщо сторона не згодна із застосуванням до неї оперативно-господарської санкції, вона може звернутися до суду із заявою про її скасування та про відшкодування збитків, завданих її застосуванням.

Крім того, до суб'єктів господарювання за порушення ними правил здійснення господарської діяльності застосовуються **адміністративно-господарські санкції**. Відповідно до ст. 238 ГК, за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування адміністративно-господарські санкції, тобто заходи адміністративно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію її наслідків. Так, органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень та у порядку, встановленому законом, можуть застосовувати до суб'єктів господарювання такі адміністративно-господарські санкції: вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових плате-

жив); зупинення операцій за рахунками суб'єктів господарювання; застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпортних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; скасування державної реєстрації та ліквідація суб'єкта господарювання; інші адміністративно-господарські санкції, встановлені законодавством.

Відповідно до ч. 4 ст. 217 ГК господарські санкції застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин, а адміністративно-господарські санкції – уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування [7, 270, 276].

Адміністративно-господарські санкції можуть бути класифіковані залежно від конкретної сфери порушення законодавства: ліцензування та патентування окремих видів господарської діяльності; застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг; ціни та ціноутворення; реклама; захист економічної конкуренції; захист від недобросовісної конкуренції; природні монополії; містобудування; захист прав споживачів; оподаткування; використання та обіг готівки і валюти; цінні папери тощо [17, 77].

Як висновок можна зазначити, що створення механізму господарської відповідальності є необхідною умовою становлення і подальшого розвитку ринкового середовища, регулювання господарських відносин. Підвищення ролі цієї відповідальності в системі економічних правових методів управління визначається великою мірою її функціями та комплексним впливом на економічну і правову поведінку господарюючих суб'єктів, до-

сягнення узгодженості, збалансованості та організованості в системі виробничих, виконання взаємних зобов'язань як між рівноправними суб'єктами господарювання та органами виконавчої влади, на забезпечення взаємозв'язку господарських

управлінських інтересів на одержання високих кінцевих результатів виробництва, запобігання і максимально можливе відшкодування державі та господарюючим суб'єктам економічних збитків [19, 7].

Список літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року // Голос України. – 2003. – № 49–50.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Голос України. – 2003. – № 45–46; 47–48.
4. Постанова Верховного суду України від 30.05.06 № 42/266-6/492.
5. Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди: Роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 01.04.1994 № 02-5/215.
6. *Братусь С.Н.* Юридическая ответственность и законность. – М.: Юрид. лит., 1989.
7. *Булгакова І.В.* Господарське право України: Навч. посіб. – К.: Прецедент, 2006.
8. *Юффе О.С.* Обязательственное право. – М., 1975.
9. Науково-практичний коментар до Господарського кодексу України / За ред. В.К. Мамутова. – К.: Юрінком Інтер, 2004.
10. *Пилипенко А.Я., Щербина В.С.* Господарське право: Курс лекцій. Навч. посібник для юрид. фак. вузів. – К.: Вентурі, 1996.
11. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права. – М., 1998.
12. *Рахмилович В.А.* О противоправности как основании гражданской ответственности // Советское государство и право. – 1964. – № 3.
13. *Саниахметова Н.М.* Господарське Право України. – К.: Вентурі, 2004.
14. Словарь русского языка С.И Ожегова, издание одиннадцатое, стереотипное \ Под редакцией доктора филологических наук, профессора Н.Ю. Шведовой. – М.: Изд-во “Русский язык”, 1975.
15. *Черешнюк В.* Штрафні санкції за порушення господарських договорів // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 7.
16. *Чернадчук В.* Право на відшкодування моральної шкоди: деякі аспекти // Право України. – 2000. – № 3.
17. *Шевченко Н.* Адміністративно-господарські штрафи як вид адміністративно-господарських санкцій // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4.
18. *Шершеневич Г.Ф.* Учебникъ русскаго гражданскаго права. – М., 1912.
19. *Шпомер А.І.* Особливості господарської відповідальності у сфері економіки // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 6.
20. *Шпомер А.І.* Господарська відповідальність як метод державного регулювання економіки // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7.
21. *Щербина В.С.* Господарське право: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 592 с.

РЕЗЮМЕ

Господарсько-правова відповідальність – це різні за формою методи впливу на економічні за змістом інтереси суб'єкта господарювання (правопорушника). У функціональному відношенні така відповідальність покликана стимулювати належне виконання господарських та інших зобов'язань, про що йтиметься в статті, яка насамперед визначає основні засади господарсько-правової відповідальності, підстави та межі, на

яких вона ґрунтується, її особливості, види та міра відповідальності , яка передбачена за неналежне виконання господарських зобов'язань.

SUMMARY

Economic-law responsibility is a complex of different methods of influence on the economic interests of the subject of business (transgressor). In the functional meaning such responsibility is called to stimulate fulfilling the economic and other duties properly. It is the matter of this article, which first of all defines mane principles of economic-law responsibility, foundations and limits, on which it is based, its particularities, kinds and limits of responsibility, specified for undue fulfilling economic duties.

*Рекомендовано кафедрою
цивільного, господарського права та процесу*

Подано 26.05.08